

Илия Конев, София (НР Бълґария)

ХУМАНИЗМЪТ КАТО ХУДОЖЕСТВЕН КОМПОНЕНТ НА ВЪЗПРИЕМАНЕТО НА СВЕТА В ТВОРЧЕСТВОТО НА МИХАИЛО ЛАЛИЧ

„Ако је хајка то што долази није ни прва ни последња на овом свијету који је сав од хајки...“

Михаило Лалић: Хајка

„Тема хајке на човека, коју је Крлежа магистрално увео у нашу књижевност, давши јој социјално и универзално значење, постаје опсесија и за Лалића. Вековима се устремљује хајка на човека. У ту визију симболично се уписује хуманистичка идеја писца о судбоносној борби устанка да те паклене хајке не буде више...“

Велибор Глигорић, Књига и живот.

Хуманизмът на Михаило Лалич и неговото отражение върху творчеството му се изтъква в почти всички изследвания за този виден писател на нашето време. В повечето от тях обаче това се прави в най-общ план, макар че се имат пред вид едни от главните измерения на хуманистичното начало в разказите и романите на Лалич: отношението му към идейните и социалните конфликти преди и по време на Втората световна война, към човека и неговото участие в епичната антифашистка борба за един друг свят — свят без „хайки“ и насилия над човека, към народа с неговите теженија и въздействие в историјата.

Како е известно, хуманизмът не е неизменна величина на човешкиј морал и вековечните вјажделенија за социална и етична хармонија в општеството. Опце от нај-древни времена тој е действен фактор в прогреса на човечеството, но едновремено с това и разграничителен белег за карактеристиката на идейните стремежи и демократичните двијенија през отделните исторически епохи.

Како всъщност представлява хуманизмът на писателя Михаило Лалич? Какви особености на творчеството му подсилва или обогатява? Понятие ли е „хуманизмът на Михаило Лалич“ и какви представи извиква у нас този израз? Кои негови компоненти показват дали отражението му в творчеството на писателя е последователно или непълно?

Търсейки отговор само на някои от тези сложни въпроси, установяваме най-напред, че хуманизмът обхваща в различна степен почти всички основни компоненти, които предопределят стила и художествения свят на писателя: социално значимата проблематика на романите, езика, психологизма на реалистични метод, изображението на народа, предпочитанието към монолозите като художествена форма за повествуване, душевността на част от героите и техните представи за красивото и прозното, за човешкото и противочовешкото в живота. Нарен с това хуманизмът е снази своеобразна спойка, която превръща в едно цяло националната определеност на тематично сродните сюжети из антифашистката борба в Черна Гора и тяхното по-широко универсално значение като ограничена проява на свеобщата съпротива в света. С други думи — спойка, която интегрира романите на Лалич с цялата художествена литература за съпротивата. А това от своя страна налага по-обхватни критерии за анализа и оценката на тези романи.

Установяваме още, че хуманизмът е присъщ по начало на онази епоха, на мъжествената борба на народите срещу империализма и фашизма. От нея той преминава в изкуството и всеобщото е, че с почти същите особености го откриваме в творчеството на писателите, почерпили мотиви и сюжети от тази борба. Най-вече в произведенията на онези от тях, които са участвували в съпротивата, какъвто е их Михаило Лалич.

Най-сетне забелязваме още една важна особеност, която има пряко отношение към отговора на поставения въпрос. Както големите романисти на нашето време, така и този бележит писател от Черна Гора вижда и усвоява всичко, включително и хуманизма, в неговото вътрешно изменение. Иначе казано, хуманизмът на Лалич не се изчерпва с познатото от миналото „хуманно“ отношение към човека като висше създание на природата. Героят на „Лелейска гора“ са отнася критично не към Гъоте и творчеството му въобще, а главно към хуманизма като идеен компонент в душевността и мисловността на един от най-характерните му герои. Имайки предвид тези особености, бихме могли да определим хуманизма на Михаило Лалич като същностна проява на неговото убеждение за интернационалното единство на революционера и комуниста, на човека с другите от другадев името на общи за тях идейни и социални принципи, в условията на еднаква или сходна за тях участ. Това е принципно важно. Ако всеки творец няма своя естетика, то той е задължен да има свой художествен идеал. Естетическото отношение на Михаило Лалич към неговата епоха и вътрешния мир на човека от онази епоха произтича от комунистическия му светоглед, от поведението му на последователен и осъзнат борец срещу всевъзможните хайки срещу човека.

Това трябва не само да се подчертае, а и да се постави в основата на онези изводи и оценки, които разкриват художествената уплътненост и жизненост на хуманизма в творчеството на Лалич, превръщането му в един от силно въздействащите компоненти на естетическия идеал на писателя, а от тук — и в идейно-художествен критерий за отношението ни към главните му произведения. Затова неправилно, и дори погрешно е да се разглеждат тези произведения извън посочените особености на хуманистичното в идейно-художествения свят на товреца.

Да се спрем накратко върху изображението на човека. Почти всички литературни критици, писали за Лалич по различен повод и в различно време, са единомдушни в едно: Авторът на „Раскид“, „Лелейска гора“, и „Хайка“ показва човека не само във външните му прояви, а предимно в неговия вътрешен свят, като го изобразява не схематично и опростено, а цялостно. Още в 1963 г. Велибор Глигорич маркира тази съществена черта: „Ни непријател није у његовим приповеткама поједностављен. Лалић је први међу нашим писцима сагледао у њему пунокрвног човека у паду, у рушевинама људског, у његовој реалној животној бестижалности“.¹

Забелязаното е вярно. Лалич не е единственият писател, в чийто произведения за антифашистката борба човекът заема предно място. Но и при него особеното, а в не по-малка степен и главното, е в обстоятелството, че човекът не е идейна или революционна абстракция, не е предварително, извън нас и времето постигнато олицетворение на представи за красивото и грозното в живота. Той е видан в неговото реално съществуване и самоизграждане при неповторимо тежките условия на онези години. Проследен е, от една страна, в постоянното му и сложно сливане с красивото и героичното, с изключителното в живота, а от друга, в неговото също продължително и също нелеко отклонение от този идеал. С други думи, героите в творчеството на Лалич не са „предварително“ разделени в две групи като „положителни“ и „отрицателни“, поради което и обрисовката им не е просто едноцветна, както понякога се получава в художествената литература.

Именно със „самоизграждането“ на героите, с извършването от тях самоизпитание на схващания, дела и морални принципи е свързано предпочитанието на писателя към дълги монолози, много от които са откъси от обширен трактат за човека и неговото време, в творчеството на Лалич. Погледнат от тази страна, романът „Лелейска гора“ е такъв

¹ Велибор Глигорич. Дела Михаила Лалића. У књизи: *Књига и живот*. Београд, 1976, с. 182.

именно своеобразен трактат за човека, за „героя на нашето време“, както се изразява писателят. На главния герой в този роман Лалич отрежда тежка жизнена и художествена участ: да изпита себе си в „гората на страданието“, да влиза в спор със себе си и с дявола дори, да се вглежда в живота на другите отблизо, да преценява всички настъпили и очаквани превратности, като въпреки тяхната острота и сложност запази „равновесие с действителния свят“. Всичко това е в посока на революционния хуманистичен идеал за човека и изменението на „света към подоброто“ — изменение, което в споменатите романи не се просто утвърждава, а изживява и постига, преминавайки през всякакви превратности и трудности. От тук идва богатото жизнено и философско съдържание на монолозите, то всъщност им придава и смисъла на трактат за човека на определено историческо време.

В подкрепа на казаното, трябва да се посочи най-малко още една особеност. Като поставя героите си в естествена и сложна взаимовръзка с изключителните по своята същност условия на историческото време, Лалич изобразява пълно борците срещу опустошителната стихия на всевъзможните хайки срещу човека. Но не оставя на заден план и онези, които ги организират или просто участвуват в тях. Като държи сметка за тази двустранност или по-точно сложност на изображението, Лалич превръща своето схващане за човека в художествена реалност (концепция) по начин, който можем да определим като типичен за него. Той не квалифицира проявите на човека с познатите определения „зло“, „подвиг“, „благородство“, „престъпление“, „красиво“, „грозно“, „подвиг“ и пр., макар че си служи с тях не рядко. Обратното — разкрива същността на самите прояви и като ги слива в процеса на повестуването със съответните понятия, изгражда за тях завършена представа. Героите в романите на Лалич утвърждават класови, политически и морално разграничени представи за човека, но изграждането им като художествени образи не е предопределено от личното предразположение на автора спрямо социалната и моралната им характеристика. Той опознава тяхната душевност, проследява онова зародишно в тях, което впоследствие и ще разрушава някога „единното им начало“ — под влиянието на все повече разграничаващите ги в потоците на живота социални, политически, морални фактори. В обрисовката им писателят е обективен, убедителен е в обобщенията си за човешкото в тяхното поведение, направени, разбира се, от позициите на революционния хуманизъм.

Както посочих по-горе, хуманизмът на Михаил Лалич е и своеобразна спойка в епическото изображение на действителността. Спойка между националното и общото между отделната личност и масите, между антифашистката борба в Черна Гора и всеобщите прогресивни тенденции на онова

забележително време. От това негово предназначение произтичат някои също важни отличителни черти, които доуточняват характеристиката му на основен идейно-естетически компонент в творчеството на Лалич — един от видните представители на художествената литература за антифашистката съпротива в Югославия, а в определена степен и в по-широките ѝ измерения.

Най-важното в случая е, че Михаило Лалич изтъква интернационалното и общочовешкото в борбата и в душевността на своите водещи герои (онези, които нарича „Герои на нашето време“). Не на едно място в романите си той набляга върху тези свързващи звена — социални, политически, идейни, психологически, и чисто човешки. Той проследява, например, нашествията на различни хайки срещу човека в Черна Гора, а обобщенията му надминават националните рамки на конкретните събития и придават на реалистичното му описание силата на хуманистичния протест срещу хайките въобще — където и да са се появявали те и каквито и да са били по своята античовешка насоченост.

Разкрива последователно моменти от величавата борба в Черна Гора, а ето че художествената представа за тях е по-широка и по-обемна, отколкото случващото се в „Лелейска гора“, защото е обърната към Съветския Съюз, Франция, Гърция, България, — към повсеместната съпротива в името на общи идеали. Занимават го постоянно издържливостта, етиката и героизмът като морални качества на отделната личност и масите с еднакви или сродни социални интереси, а ето че този повествователен поток също води към общото и се слива с него. Не представляват изключение и динамичните ситуации на деградацията, на човешкото обезличаване, защото и те са видяни през призмата на историческото време, на характерни за него идейни и социални тежнения.

Основен компонент във всичко това е хуманизмът на Лалич, неговата привързаност към човека. „Боже, колик је овај прабеж, и овај свијет — нигде му краја нема“ — възкликва писателят с протеста на вековечното хуманистично начало в литературата и в изкуството въобще. Но искаше ли да бъдем точни в нашите изводи за общото и специфичното, трябва внимателно да изучим отношението на писателя, от една страна, към всевъзможните „хайки“ срещу човека и народите, а от друга, към „не-хайките“. Михаило Лалич е сред не многото на брой талентливи писатели, който изгражда една добре обоснована концепция за „хайките“ и постигнатото от него в тази насока представлява несъмнен принос. Тя обединява основните му произведения и пояснява същностните белези на неговия „трактат за човека“, за „героите на нашето време“. Ето само няколко илюстрации: „Хајка опет. Ово време је стална хајка на човјека. Нема одмора и нико ништа не зна, ни за себе“

(с. 39). Или: „Ако је хајка то што долази — није ни прва ни посљедња на овом свијету, који је сав од хајки“. (172). И оце: „Има толико несрећа које човек не може да отклони“ (с. 28). По друг повод: „Мора да је то била нека хајка, — помисли Пашко, нешто као оно што су се прошле зиме дизали на комунисте... Држава се цијела претвори у хајку, или се три четири уједине да буде већа хајка и маснија касапница...“ (с. 30). Все в този дух са и много от размислите не героя в „Зло пролеће“. Те са предизвикани от зловещия марш на „хайките“ и са насочени срещу тях, опират до големите въпроси „Шта је човек?“ (с. 161) и „Како да се укине неправда на земљи“ (с. 313).

Не е необходимо да се изтъква специално въздействи-ващата сила на тази концепция. Тя разголва дивата логика на хайките срещу човека и само по себе си това е предусловие за активизирането на борбата срещу тях, за всеобщото им отричане и утвърждаването на обратната, исторически перспективната посока на „не-хајку, која је братство људи“ (с. 412).

За автора съществува само една алтернатива — пълното утвърждаване на тази първа по същината си и първостепенна по значението си посока. Да не беше така, бихме имали основание да се усъмним в пълнотата на неговия хуманизъм. Но и в това отношение картината не е едноцветна. Михаил Лалич е уверен в победата на здравия хуманизъм, над „хайките“, но като писател избягва да декларира тази своя увереност. Веднага обаче следва да се добави: не я и скрива. Винаги и чрез всичко съществено в романите си той обосновава диалектиката на нейното утвърждаване у човека (и в обществото) чрез многообразието на живота, видно в случая в революционната съпротива като отражение на епичния сблъсък между „хайките“ и „не-хайка“. Поради това и съумява да формира представа за сложността и продължителността на двубоя, с „хайките“ който в своя чисто хуманен аспект не завършва автоматично с края на една война, нито пък с извоюваната в нея победа — показателен е следният диалог в романа „Хајка“:

„Докле ће то тако?“

„Не знам. Или ћемо ми комунисти
укинути хајке, или ће бити...“

„Или — шта ће бити?“

„Оно што је прорекао Старац Стан: бјежаће човек од човека
преко седам брда“ (с. 261).

Художественото осмисляне на проблема за „хайките“ и тяхното отрицание като аспект на хуманизма Михаил Лалич не извежда единствено от съпротивата, а от разно-

образните противоречия и конфликти в живота на народа, взет като минало (история) и съвременност, а евентуално и като перспектива. Показателно е също принципното му отношение към войната, изразявано не на едно място и не по един повод в „Хайка“ и в други негови творби. Едни от героите му са участници в Балканската и Първата световна война, други са въвлечени във Втората световна война и търпят нейните ужасни последици. Макар че отличава различните по характера и предназначението си войни, писателят-хуманист отрича войната като средство за решаване на възникналите конфликти. Когато и да се докосва до тази тема, той набляга върху безумството на войните и причиняваните с тях страдания. Ето едно от обичайните за него обобщения: „Кад се мало промисли, одмах у очи убоде: сви су ови ратови српски, турски, швапски, људски — од тјескобе потекле и од жеље да се живот прошири у простору кад већ не може да се продужи у времену. И овај мали наш рат што ће сад овдје да буде — гладни су земље, долина и пустина“ (с. 199). Интересни от тази гледна точка са и размислите на автора, изразени чрез Васо Качак — един от героите в романа „Хайка“ относно национално-патриотичното и класовото разбиране за социалния напредък, определени с основание „као два најмочнија покретаћа маса“. Първото от тях е „застарело“, второто (класовото) е в своя възход като антитеза на първото, но и двете „обманула су нас истовремено“. Едно защото първото от тях (национално-патриотичното) е компрометирано във вече водени войни, и друго, защото класовото разбиране не е съумяло да обедини широките народни маси в условията на Втората световна война и в името на социалните идеи срещу нея. Не бих казал, че конкретните примери на с. 294—295², с които героят подкрепя тези свои обобщения, са точни и неедностранно изтъквани. В „продължаването“ на съдържателния монолог не са изключени допълнения, пък дори и възражения. Най-малко поради обстоятелството, че разсъжденията на героя относно националното и класовото разбиране опират до съотношението между националното и общото в съпротивата на европейските народи срещу империализма и фашизма. Но връзката на така споделените размисли с характерното за писателя хуманистично начало е несъмнена и това мисля трябва да бъде изтъкнато в случая.

Разгледах някои от значителните компоненти на хуманистичното в творчеството на Лалич. То е многоизмерно. Първо като възглед за човека и различните хайки срещу него — една истина, която предопределя по принцип изходната точка на литературната критика спрямо „Лелейска гора“ и „Хайка“. Нека припомним, че тъкмо тези произведе-

² Всички цитати са по изданието на романа „Хайка“ от 1967 г.

ния са оценявани (и с основание) най-много като „лов на човека“³ и „борба против анимализације човека“.⁴ Хуманистичното е многопланово също като спойка между душевността на отделната личност и народа, изобразен с неговата пълнота и социална активност.⁵ На трето място неговото отражение върху езика на писателя — обикновено той е в единство с мисловното съдържание на характерните монолози и диалози, с душевността на героите, с хуманистичната насоченост на основните обобщения. Дори и в конфликтно най-острите ситуации, езикът на Лалич избягва да бъде квалификационен, той е повече асоциативен и насочен към същността на събитията или съображенията, които занимават героя в даден момент.

И в трите посоки все още не всичко е забелязано и достатъчно обосновано. Несъмнени възможности за по-широки обобщения предлага сравнителното разглеждане на тези романи в контекста на тематично и концептуално сродните им творби на редицаевропейски литератури. Вече известното и постигнатото в това отношение прави безспорна вътрешната връзка на хуманистичното в посочения смисъл с идейно-естетическия идеал на Михаило Лалич, с подробно изложения в произведенията му „Трактат за човека“. И още нещо бих искал да добавя: то поддържа интереса към творчеството му, укрепва уважението към него, помага ни да го видим по-ясно не само като писател с вяра в човека, но и като писател на човешкото доверие.

³ Милош М. Бандић. *Лов на човека*. (Михаило Лалић. „Хајка“. Нолит, Београд) — Књижевност, XVI, 1961, кн. XXXII, св. IV, с. 328—341.

⁴ Драган М. Јеремић, *Михаило Лалић или борба против анимализације човека*, Савременик, VI, 1963, с. 501—518.

⁵ За изобразяването на народа в творчеството на Лалич вобщие и специално с оглед на неговата социална активност вж.: Н. Б. Яковлева. *Современный роман Югославии*. Москва, 1980, с. 90.

Ilija Konev, Sofija (Bulgarien)

DER HUMANISMUS ALS EINE KOMPONENTE
DER WELTANSCHAUUNG IM LITERARISCHEN SCHAFFEN VON
MIHAILO LALIĆ

Zusammenfassung

Der Humanismus ist eine veränderliche Dimension und hängt eng mit dem Begriff der sozialen Harmonie zusammen. Schon von alters her wirkt er als Faktor des sozialen Fortschritts, als Komponente der künstlerischen Betrachtung der Welt und ist gleichzeitig damit ein wesentlicher, historisch bergündeter Ausgangspunkt zur Charakterisierung bestimmter Bewegungen und Zeiträume.

Der Humanismus des weltbekannten Schriftstellers Mihailo Lalić ist durch folgende Besonderheiten gekennzeichnet:

Seine thematischen, stilistischen und idealästhetischen Komponenten, die für sein literarisches Schaffen, für sein Verhältnis zur Welt, zum Volke und zum Schönen und Bösen wesentlich sind, und sein humanistisches Ideal und die Stellungnahme seiner Helden zu den brennenden Problemen seiner Zeit, die sich in seinen Romanen widerspiegeln.

Um das zu beweisen lenkt der Verfasser des hier veröffentlichten Aufsatzes die Aufmerksamkeit auf drei Richtungen in Lalić' Romanen *Hajka* und *Lelejska gora*: auf den Humanismus als Bindeglied zwischen dem nationalen Kampf in Jugoslawien und dem allgemeinen antifaschistischen Widerstand in der Welt, auf den Menschen mit seinen Träumen, seiner widersprüchlichen Entwicklung und seinem historisch bedingten Schicksal und auf die sprachlichen und stilistischen Dimensionen seiner Existenz.

Илија Конев, Софија (Бугарска)

ХУМАНИЗАМ КАО КОМПОНЕНТА ПОГЛЕДА НА СВИЈЕТ
У КЊИЖЕВНОМ СТВАРАЊУ МИХАИЛА ЛАЛИЋА

Резиме

Хуманизам није никаква непромјењљива димензија морала и људских снова, него је повезан са појмовима о социјалној хармонији. Од давне прошлости он већ дјелује као фактор социјалног напретка, као компонента умјетничког погледа на свијет, а у исто вријеме он означаје и битну, историјски образложену полазну тачку за обиљежавање одређених покрета и временских простора.

Хуманизам Михаила Јалића, познатог у свијету писца, карактеришу тематске, стилистичке идејноестетске компоненте, које су битне за његово књижевно стваралаштво, за његов однос према свијету, према народу, према добру и злу. Јалићев хума-

нистички идеал и став његових јунака према горућим проблемима свога времена одражавају се у његовом дјелу.

Да би то доказао, аутор овога прилога скреће пажњу на три тока у Лалићевим романима *Хајки* и *Лелејској гори*, на хуманизам као спону која повезује националну борбу у Југославији и општељудски карактер антифашистичког отпора у свијету, на човјека у својим сновима, у своме противурјечном развоју и у својој историјски условљеној судбини, и на језичке и стилистичке димензије егзистенције човјека.